

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך כא, תש"ל

לשונות עבריים בדיבורם הערבי של יהודי תימן

(המשך)

אם נבוא לסקור את היסודות העבריים בדיבורם של בני תימן, נמצא שהם על כמה פנים: פסוקים ולשונות מן המקורות כצורתם; מטבעות ומונחים עבריים במשמעות מיוחדת; יסודות עבריים, שצרו להם תצורה ערבית. והרי פירוטם אחד אחד:

א. לשונות של מקורות — דרך דיבורם של בני תימן היא על דרך הקיצור והרמזים. שיחתם משובצת כתובים מן המקרא ומאמרות מדברי חכמים, פעמים כצורתם, ופעמים בשינויים ובעיקומים לצורך העניין והשיחה. למקראות ולדברי חכמים היה משקל נכבד בעיני המדברים מצד מקורם היהודי, ערכם וכוח השכנוע הצפון בהם, ומכאן הסבר לשימוש הנפוץ בהם. באותה מידה נהגו גם לגבי משלי ערב. כשנמצא להם פתגם ערבי קולע, היו שזורים אותו בדבריהם ומציינים מקורו במפורש „יקול משל ערב“ [=משל ערב אומר].

לצדם של פתגמים ממקור ישראל התפתחו אצלם גם פתגמים מקוריים משלהם. לשונם של אלו היא על אחד משלושה פנים: ערבית, עברית-ערבית או עברית טהורה. פתגמים אלה סובבים לרוב על הווי דתי יהודי. לענייננו

חשובים רק פתגמים עברים-ערביים ועבריים. הרי ארבעה לדוגמה:

1. «עארה' אלעברי חזקה, משרחה תפישה, מג'אורתה היזק ראייה» [= שאילת היהודי — חזקה; פיקדונו — תפישה; שכנתו — היזק ראייה]. עניינו: יהודי השואל חפץ עושה בו חזקה; פיקדון שמפקידים בידו תופש בו; שכנות עמו מביאה לידי היזק ראייה.

2. «אלֶחֶוץ יחב אלחֶוץ» [= הלחֶוץ מנשק מנעלים]. פירושו: אדם דחוק הנוקק לבריות מתרפס לפניהם, ואפילו מנשק בעליהם. חוץ או חוץ מכבודך — לשון נקייה בפי יהודי תימן הנעליים.

3. «הדור הדור ואל תצטרך לבלאדור». שיעורו: שן פרקך יפה, ואל תיזקק לסגולות מלאכותיות. בלאדור הוא צמח, שאכילתו משמשת סגולה כנגד שכחה.

4. «מי שאינו יודע העיבור נקרא בור». עיבור — חשבון השנים והתקופות.

השפעת הפתגמים העבריים על המדברים הייתה כה חזקה, עד שפעמים תרגמום לערבית והחדירו בדרך זו ללשון הדיבור. כגון:

1. «אלדי מא בש מעה עקל מא יג'וז מן ירחמה» [= מי שאין בו דעה, אסור לרחם עליו]. והוא עפ"י מסכת ברכות לג ע"א.

2. «אלא קד אנתד'ק אלת'ור אקבלין אלסכאכין» [= נפל השור, הופיעו הספינים]. כוונתו: עשיר שירד מנכסיו,

עטים עליו הנושים ומציקים לו. יסודו: נפל תורא — חדד
לסכינא (שבת לב ע"א).

אגב, יש להעיר, שפתגמים שמקורם עברי או שלבושם
עברי הם מספר מבוטל באוצר הפתגמים הערבים השגורים
בפי יהודי תימן.

עם חטיבה זו נמנת שאילות שלום ולשונות ברכה
שבחיי יום יום. כאן לא שימשו את היהודים ברכותיהם של
גויים. למשל ברכת השלום. ביום: "שלום עליכם" (ליחיד
ולרבים). והמענה: "עליכם שלום וברכה". בלילה: "תלין
בטוב" (ע"פ תהלים כה, יג). והתשובה: "תקיץ ברחמים"¹.
לשלוש רגלים: "תזכה לשנים רבות ומועדים טובים". והתשובה:
"בחייך ובימיך הטובים". "תזכו לשנים רבות" הוא פזמון
לפיוט נעילה לר' יהודה הלוי. (ידידיך מאמש, תכלאל "עץ
חיים, ח"ב, תרנ"ד, קיט).

באוצר הברכות והשבועות מתגלגלים דפוסים עתיקים,
שלפנים היו להם מהלכים גם בקהילות אחרות. יהודי תימן
אינם גורסים, דרך משל, "תודה, סליחה". "תודה" בלשונם
הוא "ברוך תהיה, ברוכים תהיו". ובמקום "סליחה"—"מחילה",
"במחיל" (מחול לך). "ברוכים יהיו", כלשון תודה, מצינו
באיגרות הגאונים. הגאון ר' שמואל בן עלי אומר באחת
מאיגרותיו על הקהילות התומכות בישיבתו: "ועל הקהילות,
ברוכים יהיו" (ש' אסף, איגרות ר' שמואל בן עלי, ירושלים

1. [וכך נמצא אף בסדר קריאת שמע על המיטה: "בטוב אלין,

אקיץ ברחמים"].

תר"ץ, עמ' 94, שורה 13). הלשון במחיל, הנראית מוזרה בתצורתה, מצויה בפיוט ואף בכתבי הגניזה. וכבר העיר עליה ש"ד גויטיץ, חוקר יהדות תימן מכאן וחוקר הגניזה מכאן (לשוננו ל, תשכ"ו, עמ' 197). אף בא לכלל מסקנה, כי צורות לשוניות רבות, השכיחות בפי יהודי תימן, מצויות בגניזה. במחזורים תימניים קדומים שבכתב-יד כלולות ברכות נימוסין בלשון הארמית למאורעות ולעניינים שונים. כנראה, שריד הן מתקופת שלטון הארמית במשכנות תימן. דוגמה אחת מני רבות. למסתפר אומרים: «שֶׁפֶר גִּזְךָ» (=תנאה תספורתך!). והמענה: «גִּזְךָ יִשְׁפֵר וְזִיּוֹךְ יִגְדֵר» (=תנאה תספורתך ואורך יאיר!).

לשונות של שבועה: «דת משהו», «דת ישראל!» (נקיטת שבועה בדת היהודית).

כיוצא בהן קללות עסיסיות השאובות מספרות ישראל (מקרא, משנה ומדרש): תקברו אמו! יישחקו עצמותיו בגיהנם! שחיק עצמות! (עפ"י הארמית «שחיק טמיא»), תעובר צורתו! (=ימות ויישחת בקבר)!, שם רשעים ירקב, לא ייזכר ברחמים!

ב. חידושים במשמעות ובתצורה. — המשמעויות המיוחדות, ששילבו הדוברים בשמות ובפעלים עבריים, רובן הן מן ההווי היהודי, שלא מצאו תיקון במונח ערבי, וכללו משמעותן במונח עברי קיים². כאלה הן:

2. בהדגמות של מונחים אלה עמד לנגד עיני מאמרו המצוין של ש"ד גויטיץ, היסודות העבריים בשפת הדיבור של יהודי תימן (לשוננו ג, 356—380).

1. מתחום הדת: סימן, סימנים — פיאות; מעמד — קריאת התורה בחגים ובמועדים; קידוש — חופה; קיבוץ — תפילה בבית הקברות בעת צרה, כגון: בצורת, רעב ומגפה; קישר קישור — השמיע דברי תורה על השולחן; שילוש שילוש — למד משנה, מקרא ומוסר לאחר תפילת שחרית של חול; שענון שענון — נענע לולב בחג הסוכות³; אדמה — ירקות לשולחן הסדר בליל פסח, על שם ברכת „פרי האדמה“; קיום (קיצור של „קיום מצוה“) — סעודה שלישית בשבת.
2. מתחום החול: הרגשות — מאורעות, פרעות; טהור — תכשיט כסף, מתכת כסף; צייר — צורף כסף ונחושת; רושם — חבלה גופנית, נזק; הצטער צער — סבל כאב וחולי, התענה.

בתצורה משקלי השמות הבאים:

1. פֶּעַל: שָׁבַח, רָמַז (במקום שָׁבַח, רָמַז).
2. פֶּעֶלָה: דִּרְשָׁה, שְׁתַּקָּה (במקום „דִּרְשָׁה“, „שתיקה“); שְׂרָצָה (נקבה של שְׂרָץ).
3. פֶּעֶלָה: חָשְׁקָה (התלהבות, חיבה); אָמְנָה (ביטחון, שקט. עֵפ־הערבית אָמֵן).
4. פֶּעֶלָן (לציין תכונה והתמדה): חִמְסָן (עושק, גזול); לֶהֱטֵן (להוט ביותר, חמרני); דְּעַתָּן (חכם ונבון); כְּפָרָן (כופר, אפיקורוס). בצורה „כפרן“ השתמש רב האי גאון, וקרוב לוודאי שהייתה מקובלת בתקופת הגאונים (עיין ש' אסף, מספרות הגאונים, ירושלים תרצ"ג, עמ' 47, שורות 65–66).

3. [ועי' רצהבי, „לשונונו לעמ' קצ"א-קצ"ב, תשכ"ח, עמ' 246.]

5. פֶּעֶלְגוֹת (שם הפעולה ל"פעלן"): חֲמִסְנוֹת, כְּפָרְנוֹת,

עֲשָׂקְנוֹת, לְהִטְנוֹת, רִגְזוֹת.

חטיבה אחרת של מלים עבריות מצוינת בהשפעה

ערבית — אם מצד שאילת משמעות, אם מצד תצורה, ואם מצד הגייה.

1. מ ש מ עוֹת. פְּגִיעָה — פחד (פג'יעה); אֲמָנָה —

ביטחון, שקט (אמן).

2. ת צוֹרָה. שרשים עבריים בתצורת בניינים

ערביים: פֹּרַר — חגג את הפורים (פור); תְּמוּאָס — התפרע,

התפרחח (מאס); תִּשְׁטָא — התהולל, השתטה (מלשון שוטה);

תִּסְנִדֵּק — נעשה סנדק (סנדק); תְּמוּרִי — היה "מארי" רב;

תְּהַנָּא — נהנה; תִּחְטָא — ביקש מחילה וסליחה (התחטא

— היה נקי וטהור מחטא).

3. ה ג י י ה. בהשפעת הערבית שאין בה העיצור פ

(דגושה) הוגים כמה בפ"א רפויה במקום פ"א דגושה.

פֹּרַר — חג הפורים; כְּפֹרַר (פ"א רפויה ומוכפלת [kiffur]) —

כיפורים; פְּרָשָׁה — פרשת השבוע, חומש; פְּסוּקָה, פֶּסֶח.

ג. ל שוֹן נ ק י י ה וע ל ו מ ה. — חטיבה מעניינת אחרת

היא מתחום לשון נקיה, כסויה ועלומה וכינוי דופי וגנאי.

לדוגמה: חוץ מכבודך — נעליים; נושא אדם — חמור⁴; זדים

4. שורשו בתרגום התורה ליונית, שעשו שבעים ושניים זקנים

לתלמי המלך. את הכתוב "וירכיבם על החמור" (שמות ד, כ) תרגמו

"וירכיבם על נושא בני אדם" (מגילה ט ע"א). בפי הסופר זכריה

— אנשי כת ה"זידין" שבתים; תועים — עולי רגל למפה; קלון — קוראן; משוגע — נביא האיסלאם; מוסר — יהודי מלשין (שימוש במונח עברי לשם העלמה וכיסוי); כפד המקום — הסתלק, קום וצא (לאדם שסרח).

למקרים של מגע ישיר בין ערבים ליהודים נוצרו דפוסי לשון עבריים, הרחוקים מן הלשון הערבית לצורך העלמה מכוונת מן הגוי. אופיינית לקאטגוריה זו האמרה "עוֹת וְצוֹחַ יא עֲבָרִי" (= יהודי, הִפֵּה וְצִעֵק!), שצופים יהודים היו מזרזים ומחזקים בה את חברים, כשנפלה קטטה ותגרת-ידיים בינו לבין ערבי. פחד העונש לא נפל על היהודי המכה, לפי שהמוסלם מזוין והיהודי חסר נשק, והשופט המוסלמי לא יתן אימון בטענה, שהיהודי החלש פגע במוסלם החזק והחמוש (כינוי היהודי באמרה הוא "עברי", ולא "יהודי", לשם כיסוי וטשטוש).

(הסיום יבוא)

אלצהארי: רומח (חמור בהיפוך אותיות — "ספר המוסר", ירושלים תשכ"ה, מחברת שישית עמ' 123, שורה 144.